

De toestand van het archiefmateriaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken over de periode 1931-1940¹, en de mogelijkheden voor reconstructie

W. F. RENAUD

In 1971 besloot de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis over te gaan tot de uitgave van de documenten betreffende de Nederlandse buitenlandse politiek in de periode 1919-1945, als voortzetting van de serie over de periode 1871-1919. De uitgave 'Documenten Buitenlandse Politiek van Nederland 1919-1945' is met het oog op de bewerking onderverdeeld in drie tijdvakken: 1919-1930, bewerker dr. J. Woltring; 1931-9 mei 1940, bewerker dr. J. Woltring, medewerker drs. W. F. Renaud; 10 mei 1940-1945, bewerker prof. dr. A. F. Manning, medewerker drs. A. E. Kersten.

Ten behoeve van de uitgave van de documenten over de periode 1931-9 mei 1940 is een onderzoek ingesteld naar de lacunes in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken ontstaan door vernietiging tijdens de tweede wereldoorlog en door andere oorlogsomstandigheden. Onderzocht is of deze lacunes kunnen worden aangevuld uit de archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland, uit de archieven van andere ministeries en met behulp van de notulen en de bijlagen van het kabinet van de ministerraad. Omdat het hierbij ging om een verkenning van de mogelijkheden tot reconstructie, zijn particuliere collecties voorlopig buiten beschouwing gelaten.

Voor een eerste oriëntatie is hoofdstuk III bestudeerd van de *Handelingen* en de bijlagen van de Eerste en Tweede Kamer 1931-1939 (die van 1940 zijn niet verschenen wegens oorlogsomstandigheden). De volgende stap is geweest na te gaan, wat er met het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlogsjaren is gebeurd en wat er toen bij benadering is verdwenen².

Uit de verklaringen van verschillende oud-ambtenaren die toen op het ministerie van Buitenlandse Zaken werkzaam waren, blijkt dat dr. J. H. van Royen, in 1940 chef der afdeling diplomatieke zaken, op 13 mei 1940 opdracht heeft gegeven om het naar zijn mening 'gevoelige' deel van het archief te vernietigen. Volgens de herinnering van de betrokken ambtenaren zou er toen het volgende zijn vernietigd:

- 1) dossiers betreffende het diplomatieke personeel (uit de kamer van dr. van Royen);
- 2) de vrijwel dagelijks benodigde dossiers, die in een bepaalde kast in het kabinet van de minister werden opgeborgen, over: de Venlo-affaire, neutraliteitsschendingen, spionnagezaken zowel in Nederland als in Nederlands-Indië (de Christenzending Miya-Hira, Koneko Keizo e.a.);

1. Zie ook J. Woltring, 'Het Oud-Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken', *Jaarboek van het ministerie van Buitenlandse Zaken 1962/1963* (s-Gravenhage, 1963) 151-163; mej. L. J. Ruys: 'Het Sonderkommando von Künsberg en de lotgevallen van het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland van 1940-1945', *Nederlands Archievenblad* (1961) 135-153.
2. Dossier BZ, APA/AR No. 15341 (geschiedenis departementaal archief deel I, 1e Blok en deel II, 2e Blok); dossier BZ, APA/ST Beheer No. 101 (geschiedenis van BZ gedurende de meidagen, 2e Blok).

3) politieke rapporten van het gezantschap te Berlijn vanaf ± 1933 of 1934, politieke rapportage van de belangrijkste andere gezantschappen: Londen, Parijs, Brussel, Rome en Washington;

4) dossiers over de activiteiten van Duitse verenigingen in Nederland en Nederlands-Indië;

5) dossiers over de verhouding tussen Nederlands-Indië en Japan, met name

- het bezoek van Japanse marinetankers aan Tarakan en Balikpapan;
 - Japanse politieke en economische penetratie in Nederlands-Indië;
 - de nieuwe scheepvaartregeling van Nederlands-Indië (waar Japan ernstig tegen had geprotesteerd);
 - de wetgeving van Nederlands-Indië, speciaal gericht tegen de Japanners en ontworpen in overleg tussen de Nederlands-Indische regering, Koloniën en Buitenlandse Zaken in verband met de verdragen die Nederlands-Indië bonden (onder andere dossiers met correspondentie en nota's betreffende Japan, het Verenigd Koninkrijk en andere landen);
- 6) stukken van de Marinestaf (G. Beelaerts van Blokland was verbindingsman tussen Buitenlandse Zaken, de Generale Staf en de Marinestaf);

7) alle papieren over de onderhandelingen met Engeland en het juist voor het uitbreken van de oorlog gesloten economische verdrag met Engeland; alle papieren over de economische en financiële onderhandelingen met Duitsland en over de Rijnvaart.

Tussen 16 en 20 mei is veel archiefmateriaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken door het *Sonderkommando von Künsberg* per vrachtauto op transport gesteld naar Duitsland³. Dit *Sonderkommando* had de opdracht de vernietiging van de regeringsarchieven in Nederland, België en Frankrijk te voorkomen en de belangrijkste stukken naar Duitsland over te brengen ter nadere bestudering. Door het *Sonderkommando* zijn drie lijsten van Nederlandse stukken aangelegd: 1. een lijst van de opschriften op de omslagen van de bindportefeuilles, die door de Duitsers werden aangetroffen voor de verwarmingskachel en waarvan de inhoud kennelijk verbrand was; 2. een lijst van belangrijke kwesties en 3. een van onbelangrijke kwesties.

Wanneer men lijst 1 vergelijkt met de lijst van dossiers, die volgens de betrokken ambtenaren in opdracht van dr. van Royen zijn vernietigd, dan blijken deze op een aantal punten overeen te stemmen of elkaar aan te vullen. De moeilijkheid van de Duitse lijst is, dat de opschriften op de omslagen van de bindportefeuilles in veel gevallen een te summiere aanduiding geven van de inhoud om met absolute zekerheid te kunnen vaststellen om welke dossiers het gaat.

Alleen de Duitse lijst vermeldt echter de vernietiging van de correspondentie van de ministers E. N. van Kleffens, J. A. N. Patijn, A. C. D. de Graeff en van F. Beelaerts van Blokland, J. H. van Royen, A. M. Snouck Hurgronje, welke correspondentie inderdaad uit het kabinetsarchief ontbreekt. De Duitse lijst kan dus evenmin als de opgave van de betrokken ambtenaren volledig genoemd worden. De lijsten 2 en 3 van de stukken die door het *Sonderkommando* naar Duitsland zijn overgebracht, maken de indruk volledig te zijn, maar ook zij zijn opgemaakt aan de hand van de opschriften op de bindportefeuilles. Toch kan er uit worden opgemaakt van welke landen er politieke rapportage is meegenomen. Verder bevatten deze lijsten onder andere dossiers over de Nederlands-Belgische betrekkingen, over neutraliteitskwesties, over de Belgisch-Franse militaire samenwerking, over de diplomatieke dienst en over de koninklijke familie. Het protocol van overdracht van de verzegelde zakken met archiefmateriaal van Buitenlandse Zaken van 20 mei 1940

3. Zie Ruys, 'Sonderkommando'.

vermeldt onder andere een groot aantal verdragen en een rol kaartenmateriaal. De omschrijving is ook in dit geval te summier om veel aanknopingspunten voor de reconstructie te kunnen bieden.

Al het Nederlandse archiefmateriaal werd opgeslagen in Berlijn, Fürst Bismarckstrasse 2. Nog tijdens de oorlog is een deel van het Nederlandse materiaal teruggezonden naar Den Haag door de *Archiv-Kommission* van het *Auswartige Amt*. In oktober 1942 zijn dertien zakken uit Berlijn verzonden en op 13 oktober aangekomen in Den Haag. De tweede zending van vier zakken heeft plaats gehad op 5 juni 1943 en is vermoedelijk op 7 juli in Den Haag aangekomen. Er bestaat echter geen correspondentie, waaruit blijkt, dat zij aan Nederlandse kant in ontvangst zijn genomen. Uit de opgave van de inhoud van de zakken blijkt, dat alle verdragen uit de jaren 1816-1940, gedrukte stukken uit de jaren 1930-1939, en dossiers over persoonlijke aangelegenheden van Nederlandse en buitenlandse diplomaten zijn teruggestuurd. Er valt evenwel niet uit op te maken om welke dossiers over de diplomatieke dienst het precies gaat. In de nacht van 22 op 23 november 1943 is het grootste deel van het nog in Duitsland aanwezige Nederlandse archiefmateriaal verbrand ten gevolge van een bombardement op Berlijn. Al in augustus 1943 was een aantal Nederlandse documenten, samen met ander archiefmateriaal, overgebracht naar de *Ausweichstelle* van de *Archiv-Kommission*, Schloss Hermsdorf in Neder-Silezië. Later is dit archiefmateriaal, waaronder ook Nederlandse stukken, overgebracht naar de laatste *Ausweichstelle*, Ebersdorf in Thüringen, waar het in handen viel van de Amerikaanse troepen. Enkele kisten met Nederlandse stukken, die in Hermsdorf schijnen te zijn achtergebleven, zullen wel verloren zijn gegaan.

De door de Amerikanen in Duitsland buitgemaakte stukken uit het archief van Buitenlandse Zaken zijn op 19 april 1949 uit Washington teruggezonden en op 2 juni in Den Haag aangekomen. Het betreft vrijwel uitsluitend politieke en andere rapportage van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland, meest uit de jaren 1930-1940. Al deze stukken zijn naderhand weer ingevoegd in de dossiers, waarin zij thuis horen. Het is wellicht mogelijk, dat er zich tussen Duits archiefmateriaal in de Verenigde Staten nog meer, niet ontdekte, Nederlandse stukken bevinden.

Vermoedelijk is bij de verhuizingen van het archief van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlog naar de gebouwen van de T.H. in Delft en na de oorlog in Den Haag zelf ook archiefmateriaal in het ongereede geraakt.

Na aldus een indruk te hebben gekregen van wat er met het archief van Buitenlandse Zaken is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog, en op welke gebieden er lacunes zijn te verwachten, is getracht aan de hand van de inventarissen tot een overzicht te komen van wat er nog over is.

I. HET KABINETSARCHIEF

Uit het bovenstaande is gebleken, dat er uit het archief van het kabinet van de minister nogal wat vernietigd is. Doordat helaas de kabinetsagenda's vanaf 1921 niet meer aanwezig zijn, is niet meer precies na te gaan, wat er geweest is. De ochtendagenda's⁴ zijn wel tot 1939 bewaard gebleven, maar deze geven uiteraard een onvolledig beeld. Met vrij grote

4. Agenda's van stukken, die aan de koningin ter kennisneming werden aangeboden, met name politieke rapporten.

W. F. RENAUD

nauwkeurigheid kan worden vastgesteld, wat er van de politieke rapportage ontbreekt. De lacunes hierin kunnen vermoedelijk grotendeels worden aangevuld uit de archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland. De dossiers van de diplomatieke dienst, die vanaf 1936 ontbreken, zijn niet meer te reconstrueren, evenmin als de verloren gegane correspondentie van de bovengenoemde ministers van Buitenlandse Zaken en hoge ambtenaren van het ministerie.

II. DE A-DOSSIERS (POLITIEKE, DIPLOMATIEKE, JURIDISCHE EN ADMINISTRATIEVE ZAKEN)

Het bleek ondoenlijk om aan de hand van de inventaris na te gaan wat er uit de A-Dossiers ontbreekt. De algemene agenda's zijn gelukkig tot en met maart 1940 bewaard gebleven. Hierin werden op datum alle ingekomen en uitgaande stukken genoteerd met een verwijzing naar de desbetreffende dossiers, met uitzondering van geheime stukken. In combinatie met de agenda's kan gebruik gemaakt worden van de nog aanwezige accusatieboeken en de expeditieboeken⁵.

Daarnaast kan bij de reconstructie gebruik gemaakt worden van de alfabetische kaartsystemen over de periode 1930-1940, de 'Europese Oorlog' 1939-1940 en één speciaal over het jaar 1940. Tijdens de selectie zal voor elke kwestie aan de hand hiervan getracht worden vast te stellen, wat er uit de A-Dossiers ontbreekt.

III. HET VOLKENBONDSARCHIEF

Het Volkenbondsarchief behoort organiek tot de A-Dossiers (A 194), maar vormt in feite een op zichzelf staand archief. Op grond van een vluchtig onderzoek bestaat de indruk, dat dit archief nog compleet is. Voor zover bekend, zijn er in de meidagen van 1940 geen stukken uit vernietigd en op de lijsten van het *Sonderkommando vort Künsberg* komen ook geen Volkenbondsdossiers voor.

IV. HET ARCHIEF VAN DE COMMISSIE VAN ADVIES VOOR VOLKENRECHTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Het archief van de Commissie van Advies voor Volkenrechtelijke Vraagstukken omvat de periode van 1911 tot en met 1939. Bij nader onderzoek moet nog blijken, of de commissie in 1940 nog kwesties heeft behandeld. Bekend is, dat in de meidagen van 1940 alleen enkele exemplaren van een ontwerp-prijsreglement voor een prijsgerechtshof voor het geval Nederland in oorlog zou raken, zijn vernietigd. Voor zover kan worden nagegaan zijn geen dossiers naar Duitsland overgebracht, zodat het archief nagenoeg compleet zou moeten zijn.

5. In de accusatieboeken werd alle ingekomen post van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland in alfabetische volgorde genoteerd. Deze zijn tot en met 1937 bewaard gebleven. In de expeditieboeken werd alle uitgaande post genoteerd. Deze zijn tot en met 1938 bewaard gebleven.

V. DE DEZ-DOSSIERS (DIREKTIE ECONOMISCHE ZAKEN)

Het DEZ-archief is voor de kennis van het Nederlandse buitenlandse beleid in de jaren 1919-1940 van groot belang. Het is daarom jammer, dat juist dit archief veel lacunes vertoont. Behalve uit de jaren 1939-1940, ontbreekt ook veel correspondentie uit de jaren 1924-1932. De lacune 1939-1940 is wel te verklaren uit de vernietigingsdrift in de meidagen van 1940 en het verloren gaan van archiefmateriaal in Duitsland als gevolg van oorlogshandelingen. Voor de lacune 1924-1932 is moeilijker een verklaring te vinden. Het is mogelijk, dat deze dossiers ook verbrand zijn bij het bombardement op Berlijn in de nacht van 22 op 23 november 1943. Een andere mogelijkheid is, dat ze in Nederland zelfverloren zijn gegaan, als gevolg van de opslag van het archief van Buitenlandse Zaken tijdens de oorlog in de nog onvoltooide nieuwbouw van de TH in Delft.

VI. HET ARCHIEF VAN DE RIJNVAARTCOMMISSARIS SCHAEPMAN 1931-1940

Het archief van de Rijnvaartcommissaris is nog niet geïnventariseerd en verkeert in een zeer onoverzichtelijke toestand. Alleen een grondig onderzoek kan klaarheid brengen over wat er ontbreekt.

Schaepman zelf zegt in zijn memoires⁶, dat de belangrijkste stukken door hem eigenhandig zijn vernietigd in de algemene paniek tijdens de meidagen van 1940. Daarbij vermeldt hij echter niet, of de vernietiging alleen uit het DEZ-archief heeft plaats gehad of uit dat van de Rijnvaartcommissaris, of uit beide⁷. Toch kan al worden vastgesteld, dat dit archief een waardevolle aanvulling vormt op de Rijnvaartdossiers over de jaren 1931-1940, die nog in het DEZ-archief over zijn.

DE RECONSTRUCTIE

Onder de reconstructie van archiefbestanden wordt hier verstaan:

A. het completeren van dossiers met stukken uit de archieven van andere ministeries, die oorspronkelijk ook in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken hebben berust, met stukken uit andere archiefbestanden van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit dezelfde periode, en zo mogelijk uit particuliere collecties;

B. het reconstrueren van dossiers, waarvan kan worden vastgesteld, dat zij verloren zijn gegaan met behulp van stukken, die oorspronkelijk ook in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken hebben berust, uit archieven van andere ministeries, uit andere archiefbestanden van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit dezelfde periode, en indien mogelijk uit particuliere collecties;

Welke fondsen komen nu in aanmerking als bronnen voor de reconstructie?

1. De archieven van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland. In de eerste plaats zijn deze nuttig voor het aanvullen van verloren gegane politieke rapportage. Daarnaast bevatten deze archieven ook stukken over allerlei kwesties op het gebied van het buitenlandse beleid, waarvan de gezant voor een goede

6. De onuitgegeven memoires 1940-1945 van mr. C. J. M. Schaepman, deel I, 16. Een afschrift van deze memoires berust in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

7. In 1940 was Schaepman tevens chef van de afdeling economische zaken.

uitoefening van zijn functie op de hoogte moest zijn. Uiteraard geldt dit laatste vooral voor de belangrijkste gezantschappen, zoals die van Bern, Brussel, Londen, Parijs, Stockholm, Tokio en Washington. Het archief van het gezantschap van Berlijn ontbreekt vanaf 1901. Aangenomen moet worden, dat dit bij een bombardement op Berlijn is verbrand.

2. De archieven van de ministeries van Economische Zaken, Justitie, Waterstaat, en van Binnenlandse Zaken voor het archief van het voormalig ministerie van Koloniën. Her archief van het ministerie van Koloniën zal vermoedelijk niet veel opleveren, omdat in opdracht van de vroegere secretaris-generaal, Jhr. mr. O. E. W. Six, in de meidagen van 1940 'zoveel mogelijk geheime stukken zijn vernietigd, zo goed als alles'⁸.

Het archief van de afdeling Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken, dat opgeslagen staat in het hulpdepot van de Rijksarchiefdienst te Schaarsbergen, bevat volgens het inventaris veel materiaal voor de reconstructie van het DEZ-archief. Ook het archief op het ministerie van Economische Zaken zelf is een rijke bron. Van het archief van het ministerie van Justitie is in de meidagen van 1940 veel vernietigd. Hierdoor levert dit archief voor de reconstructie weinig meer op dan stukken over vluchtelingenzaken en grensincidenten. Uit het archief van het ministerie van Waterstaat is voor zover bekend niets vernietigd bij de Duitse inval. Met name voor de reconstructie van de dossiers over de Rijnvaart kan van dit archief gebruik gemaakt worden.

3. De notulen van de Ministerraad en de agenda van het kabinet van de Ministerraad.

a. De notulen van de Ministerraad 1931-1940. De notulen geven geen weerslag van het kabinetsberaad, maar op zijn best een opsomming van besluiten. Het aantal genotuleerde kabinetsbeslissingen op het gebied van het buitenlandse beleid biedt geen maatstaf voor de actieve bemoeienis van het kabinet met de buitenlandse politiek. (1932: 2; 1933: 1; 1938: 1; 1939: 1). Ongeveer de helft van de notulen bestaat uit machtigingsbesluiten voor het aanhangig maken van wetsontwerpen en ontwerp-besluiten bij de Raad van State, en de andere helft uit voorstellen tot het verlenen van koninklijke onderscheidingen.

b. De agenda's van het kabinet van de Ministerraad met de bijbehorende stukken 1931-1940. De La-stukken van het kabinet van de Ministerraad betreffen vrijwel uitsluitend personeelszaken (aanstellingen en dergelijke) en bevatten geen materiaal voor de reconstructie. De stukken van de minister van Algemene Zaken/minister van Staat uit 1939 bevatten slechts bezoldigingsbesluiten.

De genummerde stukken en de zogenaamde 'Diverse' stukken kunnen in bepaalde gevallen een waardevolle illustratie opleveren van het denken over problemen die het buitenlandse beleid raken. Uit de jaren 1939-1940 zijn geen stukken met betrekking tot de buitenlandse politiek bewaard gebleven. De waarde voor de reconstructie zal daarom waarschijnlijk gering zijn, omdat juist in deze jaren de grootste lacunes voorkomen.

4. Particuliere collecties vallen eigenlijk buiten het terrein van deze verkenning. Slechts de nalatenschap van jhr. dr. J. Loudon uit de jaren 1913-1940 is onderzocht. Deze bevat geen stukken van belang voor de reconstructie. Indien nodig zal in een later stadium worden nagegaan, of de particuliere collecties van de tweede afdeling van het Algemeen Rijksarchief iets opleveren. In bepaalde gevallen kan het wellicht van belang zijn in verbinding te treden met nog in leven zijnde diplomaten en ambtenaren van het ministerie, die in de jaren 1931-1940 in functie waren, of met hun familie.

De eigenlijke reconstructie zal in nauwe samenhang met de selectiewerkzaamheden ter hand worden genomen.

8. Getuige O. E. W. Six in: *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag, 1949-1956) VIIc, 554.

Hope & Co. in een tijd van overgang

Recensieartikel door Joh. de Vries

Marten G. Buist, *At Spes Non Fracta. Hope & Co. 1770-1815. Merchant Bankers and Diplomats at Work* (Bank Mees & Hope N.V.; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, x en 716 blz; Dissertatie Groningen).

'Robert Voûte arrived in Warsaw at half past eleven on the night of 24th Jury 1793. It was pouring with rain. He had left Berlin on the 19th and, despite the discomforts of the journey, had travelled day and night over roads which had been turned into quagmires by an incessant downpour. But Voûte allowed himself and his companions no more than a day or two's rest before resuming the journey to Grodno, more than 250 kilometres distant'.

Dit is één der raakste passages, op bladzijde 111 het hoofdstuk 'Polish interlude' inluidend, uit het hierboven aangekondigde boek van dr. Buist, en ik voeg er onmiddellijk aan toe: het is daarin één der vele treffende fragmenten. Wat een sfeer! De boven geciteerde, ietwat neerslachtig stemmende inzet van het Poolse tussenspel bepaalt de toon van dit hoofdstuk. Het behandelt dan ook de leningactiviteiten van Hope & Co. voor Polen dat zich midden in de verdelingstragedie bevindt. Maar de passage is eveneens kenschetsend voor de haast waarmee Hope's afgezant Voûte verder reist. Er wordt heel veel en niet zelden zeer gehaast gereisd in dit boek en ofschoon slechte wegen in die tijd ons niet onbekend zijn, worden wij er met de neus opgedrukt wat de gebrekkige middelen van verkeer betekenden voor het onderhouden van de economische betrekkingen, niet alleen op deze plaats maar bij voortdurend in dit werk. Het geeft een heel aparte kleur aan het relaas en de schrijver verdient onze bijval dat hij niet geschroomd heeft er uitvoerig van te verhalen. Het geldt trouwens in het algemeen dat na lezing de sterke indruk overblijft dat wij de bancaire en *commerciële* wederwaardigheden van het Huis Hope & Co. tussen 1770 en 1815 hebben meebeleefd, en wel tot in de kleinste finesses. Daarin ligt een grote verdienste besloten want dat wij geboeid blijven, meegesleept niet zelden, is te danken aan de auteur die de stof wist te ordenen en het verhaal levendig geschreven brengt. Gebrek aan deskundigheid verhindert mij te oordelen over de Engelse vertaling door Mr. Derek S. Jordan maar ik kan mij niet anders voorstellen dan dat hij aanzienlijk heeft bijgedragen tot de literaire kwaliteit van het boek; het werk op zich aan de vertaling vormt al een geduchte prestatie. Wij mogen er ons op verheugen dat deze belangrijke, volledig op de bronnen opgetrokken studie dankzij de vertaling internationaal de belangstelling zal kunnen krijgen die zij ten volle verdient. De uiterlijk voortreffelijke verzorging doet daarbij recht wedervaren aan de rijke inhoud. Na 451 bladzijden tekst volgen een twintigtal illustraties, een vijftig pagina's appendices (met onder andere kwantitatieve gegevens over de leningactiviteit van Hope & Co., de kapitaal- en winstverdeling), daarna de bronnen, aangehaalde literatuur, ruim 160 bladzijden verwijzingen in de noten, de lijst van illustraties en de inhoudsopgave. In de tekst zelf zijn dan nog de afbeeldingen van ter zake doende documenten opgenomen. Het valt voortdurend te bespeuren dat al het mogelijke voor de vorm-